

DR HAB. ADAM MIODOWSKI

Uniwersytet w Białymstoku

Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet ZWZ-AK (1939–1945)*, (seria „Monografie”, t. 116), Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2016, ss. 432, ISBN 978-83-7629-980-8

W ostatnich latach obserwujemy wzrost zainteresowania historyków tematyką zaangażowania Polek w walkę zbrojną o odzyskanie niepodległości podczas Wielkiej Wojny, jej utrwalenie w latach 1919–1920, następnie umacnianie w dwudziestoleciu międzywojennym i finalną obronę (utrzymanie) w czasie II wojny światowej, a także pełne odzyskanie wolności tuż po niej. Głównymi ośrodkami ukierunkowującymi badania w tej materii są założona przez gen. Marię Wittek Komisja Historii Kobiet w Walce o Niepodległość¹ oraz Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej wspólnie z działającym w Toruniu Archiwum i Muzeum Pomorskim Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek.

Współcześnie na rynku wydawniczym dominują publikacje odnoszące się przede wszystkim do okresu II wojny światowej i powojennego powstania antykomunistycznego. Wiele cennych

---

¹ Komisja Historii Kobiet w Walce o Niepodległość powstała w 1969 r. z inicjatywy ówczesnej pułkownik, a następnie generał Marii Wittek. Członkiniami-założycielkami było siedem kobiet, które przed II wojną światową były organizatorkami struktur Przysposobienia Wojskowego Kobiet.

informacji o zaangażowaniu kobiet na niwie wojskowej można odnaleźć w opracowaniach przywołujących bogaty materiał źródłowy. Publikacje te w większości poświęcone są Armii Krajowej. Pośród nich na uwagę zasługują: *Kobiety w łączności Komendy Głównej i Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK* autorstwa Wandy Sadurskiej², *Dziewczyny wojenne* Łukasza Modelskiego³, *Sierpniowe dziewczęta '44* Patrycji Bukalskiej⁴, *Dziewczyny z powstania Anny Herbich*⁵, *Dziewczyny wyklęte* Szymona Nowaka⁶ oraz *Bohaterki powstańczej Warszawy* Barbary Wachowicz⁷. Warta odnotowania jest też monumentalna, jedenastotomowa seria *Służba Polek na Frontach II Wojny Światowej*, publikowana w latach 1997–2006 pod patronatem Fundacji General Elżbiety Zawackiej, zawierająca prócz opracowań także liczne relacje i wspomnienia.

W dotychczasowym dorobku polskiej historiografii temat kobiet żołnierzy nie był podejmowany wystarczająco często. W grupie nielicznych publikacji uwzględniających wojskową aktywność Polek w XX w. na uwagę zasługują m.in. dwie monografie: *Szkice z dziejów Wojskowej Służby Kobiet* oraz *Czekając na rozkaz. Pogotowie Społeczne Organizacji Przynależności Wojskowej Kobiet* autorstwa E. Zawackiej⁸. Ponadto warte wspomnienia są następujące prace: *Przynależność Wojskowa Kobiet* pióra Haliny Piwońskiej⁹, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet* Joanny Du-

---

² W. Sadurska, *Kobiety w łączności Komendy Głównej i Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK*, Warszawa 2002, ss. 265.

³ Ł. Modelski, *Dziewczyny wojenne*, seria: „Prawdziwe Historie”, Kraków 2011, ss. 335.

⁴ P. Bukalska, *Sierpniowe dziewczęta '44*, Warszawa 2013, ss. 305.

⁵ A. Herbich, *Dziewczyny z powstania*, seria: „Prawdziwe Historie”, Kraków 2014, ss. 316.

⁶ S. Nowak, *Dziewczyny wyklęte*, Warszawa 2015, ss. 526.

⁷ B. Wachowicz, *Bohaterki powstańczej Warszawy: my musimy być mocne i jasne*, Warszawa 2014, ss. 700.

⁸ E. Zawacka, *Szkice z dziejów Wojskowej Służby Kobiet*, Toruń 1992, ss. 413; Eadem, *Czekając na rozkaz. Pogotowie Społeczne Organizacji Przynależności Wojskowej Kobiet*, Lublin 1992, ss. 460.

⁹ H. Piwońska, *Przynależność Wojskowa Kobiet – zadania i realizacja* [w:] *Z dziejów Przynależności Wojskowej Kobiet i Wojskowej Służby Kobiet*, red. E. Zawacka, Toruń 1999, s. 38-63.

frat¹⁰, *Przysposobienie Wojskowe Kobiet (1922–1939)* Anny Elizy Markert¹¹, *Dziewczyny od Andersa* Agnieszki Lewandowskiej-Kąkol¹² oraz zbiór artykułów *Kobiety w wojnach o niepodległość i granice 1918–1921* pod redakcją Waldemara Rezmera¹³.

Ukazuje się coraz więcej biografii Polek aktywnych w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego. Pośród nich na uwagę zasługują prace poświęcone zaangażowaniu w działalność na polu wojskowym Emilii Malessy¹⁴, Władysławy Macieszyny¹⁵, E. Zawackiej¹⁶, Wandy Gertz¹⁷, Władysławy Piechowskiej¹⁸, Krystyny Kraheleskiej¹⁹, Zofii Kossak²⁰ i Ireny Sendlerowej²¹. Na długiej liście biografii żołnerek najbardziej brakuje dwóch poświęconych najważniejszym postaciom kobiecego podziemia, tj. Janinie Karasiównie i Marii Wittek²². To, co charakteryzuje przywołane publi-

¹⁰ J. Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/19)*, Toruń 2002, ss. 374.

¹¹ A.E. Markert, *Przysposobienie wojskowe kobiet (1922–1939): zarys historii, dokumenty i materiały*, Warszawa–Pruszków 2002, ss. 182.

¹² A. Lewandowska-Kąkol, *Dziewczyny od Andersa*, Warszawa 2016, ss. 422.

¹³ *Kobiety w wojnach o niepodległość i granice 1918–1921*, red. W. Rezmer, Toruń 2012, ss. 126.

¹⁴ M. Weber, *Emilia Malessa „Marcysia” 1909–1949 – wybawieniem jest śmierć*, Warszawa 2013, ss. 269.

¹⁵ Eadem, *Agentka dwóch wojen: Władysława Macieszyna „Sława” 1887–1967*, Warszawa 2014, ss. 159.

¹⁶ K. Minczykowska, *Cichociemna generał Elżbieta Zawacka „Zo”*, Warszawa 2014, ss. 360.

¹⁷ A. Nowakowska, *Wanda Gertz: Opowieść o kobiecie żołnierzu*, Kraków 2009, ss. 139.

¹⁸ A.E. Markert, *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987 – żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków 2003, ss. 175.

¹⁹ M. Grochowska, *Krystyna Kraheleska: „Obudźmy jej zamilkły śpiew”*, Warszawa 1996, ss. 245.

²⁰ J. Jurgała-Jureczka, *Zofia Kossak: opowieść biograficzna*, Warszawa 2014, ss. 326.

²¹ A. Mieszkowska, *Prawdziwa historia Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2014, ss. 334.

²² D. Kromp, K. Minczykowska, *Generał Maria Wittek 1899–1997. Naczelną komendantką Organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet i szef Wojskowej Służby Kobiet Komendy Głównej Służby Zwycięstwu Polski – Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej [w:] *Wojenna służba Polek w II wojnie światowej*, red. W. Rezmer, Toruń 2003, s. 263–271. Ukazała się też „książkowa” edycja tego artykułu biograficznego, zob. D. Kromp, *Generał Maria Wittek 1899–1997*, Toruń 2006, ss. 22.*

kacje, to dominacja badaczek w gronie autorskim. W drugiej dekadzie XXI w. wojenną historię kobiet odkrywają w głównej mierze kobiety.

Tendencję tę potwierdza recenzowana monografia historyczna Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk zatytułowana *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet ZWZ-AK (1939–1945)*. Ukazała się ona jako 116. tom w serii wydawniczej „Monografie” w ramach projektu naukowo-badawczego Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej. Publikacja w swojej pierwszej części (w rozdziałach pierwszym i drugim) nawiązuje do wcześniejszej pracy autorki (jej rozprawy doktorskiej) pt. *Ochotnicza Legia Kobiet: 1918–1922*, wydanej przed dziesięcioma laty²³.

Odnotować należy, że pierwotnie o organizacji tej pisała już w okresie międzywojennym Wanda Kiedrzyńska²⁴, a u schyłku lat dziewięćdziesiątych do tematu jako pierwsza wróciła Agnieszka Cieślukowska²⁵. W niewielkim stopniu wykorzystwała ona jednak dostępne archiwalia i bazowała przede wszystkim na przedwojennych publikacjach W. Kiedrzyńskiej i Heleny Ceysinger²⁶.

Obok funkcjonującej w latach 1918–1922 Ochotniczej Legii Kobiet przedmiotem zainteresowania autorki recenzowanej publikacji stała się Wojskowa Służba Kobiet działająca w latach 1939–1945 w ramach Związku Walki Zbrojnej, a finalnie Armii Krajowej.

Ta swoista „wyspowość” chronologiczno-merytoryczna, uwzględniająca w jednej pracy dwie organizacje funkcjonujące w tak odległym od siebie czasie, tylko z pozoru stanowi dysonans. Już lektura spisu treści, a tym bardziej samej książki pozwala zorientować się, że jej konstrukcja jest jak najbardziej uzasadniona. Ist-

---

²³ Autorka opublikowała wspomnianą książkę jeszcze pod nazwiskiem: A. Marcinkiewicz-Golaś, *Ochotnicza Legia Kobiet: 1918–1922*, Warszawa 2006, ss. 291.

²⁴ *Zarys historii wojennej O. L. K. (Ochotnicza Legia Kobiet)*, oprac. W. Kiedrzyńska, seria: „Zarys historii wojennej pułków polskich 1918–1920” – 2 Seria, Warszawa 1931, ss. 46.

²⁵ A. Cieślukowska, *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*, Warszawa 1998.

²⁶ H. Ceysinger, *Ochotnicza Legia Kobiet. Szkic historyczny*, nakł. red. Tygodnika „W Obronie Ojczyzny”, Lwów 1921, ss. 63.

niała bowiem nie tylko ciągłość personalna, gdyż równie istotnym łącznikiem były działające w dwudziestoleciu międzywojennym struktury organizacyjne z jednej strony będące kontynuacją tradycji Ochotniczej Legii Kobiet, a z drugiej tworzące przyszłą bazę dla powołania Wojskowej Służby Kobiet.

Autorka recenzowanej publikacji uwypukliła fakt, że liczne grono członkiń Ochotniczej Legii Kobiet pozostawało aktywne w sferze okołowojskowej także po 1922 r. Angażowały się one nie tylko w działalność Związku Legionistek Polskich, ale także były obecne w strukturach organizacji paramilitarnych. Z ich inicjatywy najpierw podjął działalność zrzeszający legionistki i peowiaczki Komitet Społeczny Przystosowania Kobiet do Obrony Kraju, a następnie Organizacja Przystosowania Kobiet do Obrony Kraju. Po reorganizacji przeprowadzonej na przełomie lat 1938/1939 na bazie tej drugiej struktury powstała Organizacja Przystosowania Wojskowego Kobiet.

Wiele dawnych członkiń Ochotniczej Legii Kobiet ponownie powróciło do czynnej służby ojczyźnie w czasie kampanii wrześniowej i kontynuowało ją w okresie okupacji. Zasiliły głównie struktury Służby Zwycięstwu Polski, Związku Walki Zbrojnej, a na końcu Armii Krajowej. Autorka przywołuje np. postać płk Marii Wittek, która u progu niepodległości dołączyła do szeregów peowiackich, a następnie legionistek. W latach 1928–1934 była Komendantką Naczelną Przystosowania Wojskowego Kobiet, by po przegranej kampanii wrześniowej włączyć się w działania podziemia niepodległościowego. Nie była jedyną, która podążała tą drogą. W tym kontekście spośród najbardziej znanych postaci należy wspomnieć też o ppłk Aleksandrze Zagórskiej i mjr Wandzie Gertz.

Warto podkreślić, że w szeregach Wojskowej Służby Kobiet, powołanej 25 lutego 1942 r. przez Komendanta Głównego AK, obok Polek o podobnych do wymienionej trójki życiorysach znalazły się wchodzące w dorosłość córki wielu z nich. W przypadku Ochotniczej Legii Kobiet i Wojskowej Służby Kobiet ujawniła się zatem nie tylko ciągłość personalna, ale i międzypokoleniowa

kontynuacja tradycji czynnego udziału kobiet w walkach wyzwoleniczo-niepodległościowych.

Wbrew temu co sugeruje tytuł w dwóch pierwszych rozdziałach recenzowanej monografii autorka w swojej narracji wychodzi poza granice stolicy. Rozdział pierwszy otwierają co prawda rozważania na temat tradycji udziału warszawianek w działalności niepodległościowej sięgającej schyłku XVIII w. Jednakże w dalszej części znajdziemy charakterystykę sytuacji wojskowo-politycznej na ziemi lwowskiej i na Wileńszczyźnie w latach 1918–1919. Na tak zakreślonym tle autorka ukazuje genezę powołania pierwszych kobiecych formacji wojskowych na ziemiach polskich.

Założki pierwszej z nich powstały już w listopadzie 1918 r. w trakcie polsko-ukraińskich walk o Lwów. Z racji braków kadrowych spośród członkiń Komitetu Obywatelskiego Polek sformowano wówczas pierwszy oddział kuriersko-wywiadowczy. Za inicjatywą tą stała Aleksandra Zagórska²⁷, która została komendantką kobiecej jednostki. Pod koniec listopada, po uzyskaniu zgody Naczelnej Komendy Wojska Polskiego, na bazie oddziału zorganizowano lwowską Milicję Obywatelską Kobiet, mającą wykonywać zadania kurierskie i wartownicze. Pod koniec grudnia 1918 r. formacja ta liczyła już ponad 130 członkiń. Jeszcze przed końcem roku doszło do jej przekształcenia w regularną jednostkę wojskową funkcjonującą jako Ochotnicza Legia Kobiet pod komendą kpt. A. Zagórskiej²⁸.

Obok Lwowa drugim kluczowym miastem na Kresach, o które odradzające się państwo polskie musiało walczyć, było Wilno. Konflikt polsko-litewski i intensyfikujące się zagrożenie sowieckie zachęciły Dowództwo Frontu Litewsko-Białoruskiego do wydania zgody na przyznanie statusu formacji wojskowej 2. Ochotniczej

---

²⁷ W bogatym życiorysie tej peowiaczki był także udział w zamachu na rosyjski pociąg wojskowy w pobliżu stacji kolejowej w Łapach dokonany przez Organizację Bojową PPS w 1907 r. (A. Cieślakowa, *Ochotnicza Legia Kobiet [w:] Służba Polek na frontach II wojny światowej: materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada 1996 roku*, cz. 2, *Referaty i komunikaty*, red. E. Zawacka, Toruń 1998, s. 15-16).

²⁸ Od maja 1919 r.

Legii Kobiet utworzonej w maju 1919 r. Jej komendantką została ppor. Wanda Gertz.

Przez obie formacje przewinęło się kilka tysięcy Polek. W zbiorowej świadomości poczesne miejsce znalazło zaledwie kilka z nich. Symboliczną postacią była z pewnością inicjatorka utworzenia 1. Ochotniczej Legii Kobiet Aleksandra Zagórska, prywatnie matka jednego ze słynnych Orłąt Lwowskich Jurka Bitschana. Równie ważną, a przy tym niezwykle barwną postacią była bez wątpienia Wanda Gertz. Najbardziej intrygujący epizod w jej bogatej biografii to służba artyleryjska w latach 1914–1916, w męskim przebraniu, pod nazwiskiem Kazimierz Żuchowicz w I Brygadzie Legionów Polskich. Wspomnieć też należy Stanisławę Paleolog, choćby z racji na fakt, że w 1925 r. zorganizowała, a następnie kierowała Policją Kobięcą²⁹. Przywoływane przez autorkę recenzowanej rozprawy wojenne i międzywojenne życiorysy legionistek potwierdzają, że prócz ważkiej roli militarnej, jaką odegrały obie Ochotnicze Legie Kobiet, stały się one także szkołą znakomitych organizatorek, działaczek społecznych i wychowawczyń.

W dwóch kolejnych częściach rozdziału pierwszego autorka skupia się na genezie powstania i analizie rozwoju organizacyjnego Batalionu Wartowniczego Ochotniczej Legii Kobiet w Warszawie oraz jego udziale w obronie stolicy latem 1920 r. Ten fragment pracy zamyka podrozdział charakteryzujący okoliczności likwidacji struktur Ochotniczej Legii Kobiet w grudniu 1921 r.

W rozdziale drugim autorka ukazała działalność proobronną byłych legionistek w okresie od stycznia 1922 r. do chwili wybuchu II wojny światowej, realizowaną za pośrednictwem struktur Związku Legionistek Polskich, Komitetu Społecznego Przystosowania Kobiet do Obrony Kraju oraz Organizacji Przystosowania Kobiet do Obrony Kraju, a finalnie – u progu wojny – poprzez Organizację Przystosowania Wojskowego Kobiet. Tę część pracy podsumowuje podrozdział poświęcony udziałowi kobiet w obronie Warszawy we wrześniu 1939 r.

---

²⁹ *Zarys historii wojennej O. L. K....*, op. cit., s. 31.

Rozdział trzeci poświęcony został problematyce służby kobiet w Komendzie Głównej Okręgu Warszawskiego Służby Zwycięstwu Polski (przekształconej później w Związek Walki Zbrojnej, a następnie Armię Krajową). Mowa jest w nim o procesie kształtowania się struktur Wojskowej Służby Kobiet w ramach ruchu oporu i o jej zaangażowaniu w działalność konspiracyjną w okresie okupacji niemieckiej. Tę część pracy zamyka podrozdział ukazujący udział kobiet w powstaniu warszawskim.

Z rozprawy A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk dowiadujemy się, że w wydanym 12 sierpnia 1944 r. rozkazie nr 15 gen. Antoniego Chruściela wszystkie zaprzysiężone i działające w konspiracji kobiety zostały zobowiązane do podjęcia służby w oddziałach powstańczych. Decyzja komendanta Okręgu Warszawa AK miała swoje umocowanie w rozkazach nr 59 i 129 oraz innych sygnowanych przez Komendę Główną Armii Krajowej. Wojskową Służbę Kobiet zasiliły także zespoły przeszkolonych w zakresie łączności i służby sanitarnej harcerek. Do szeregów powstańczych przystąpiło też wiele ochotniczek niezaangażowanych przed 1 sierpnia 1944 r. w konspirację. Z przywoływanych przez autorkę danych wynika, że w oddziałach powstańczych służbę pełniło około 5 tys. pielęgniarek i sanitariuszek, około ośmiuset łączniczek. Ponadto 85 kobiet współtworzyło oddział sabotażowo-dywerysyjny „Dysk”, około 45 było kolporterkami Biura Informacji i Propagandy, a najmniej, bo około szesnastu, minerkami. Kobiety współtworzyły nawet żeńskie drużyny egzekucyjne, były angażowane do akcji wywiadowczych. Łącznie w powstaniu walczyło około 7 tys. kobiet, co stanowiło blisko 30% wszystkich zaangażowanych w powstańcze zmagania. Do dzisiaj nie wiemy, ile kobiet żołnierzy poległo w ciągu 63 dni zmagania powstańczych. Z ustaleń, które przywołuje A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, wynika, że w najliczniejszej grupie uczestniczek powstania, czyli sanitariuszek i pielęgniarek, zginęło w walce, zostało rozstrzelanych i zaginęło około siedmiuset, ośmiuset żołnerek. Straty wśród łączniczek oscyływały w granicach trzystu, wśród „dywersantek” jedenastu, po osiem wśród kolporterek i minerek.

Zamykając tę część pracy, autorka ukazała sytuację kobiet żołnierzy po upadku powstania warszawskiego. W tym kontekście pojawił się pomijany przez wielu historyków wątek dotyczący represji komunistycznych skierowanych przeciwko żeńskim szeregom AK. Wypada tylko wyrazić ubolewanie, że tematyka ta została podjęta w tak ograniczonych ramach.

W rozdziale czwartym autorka w sposób przeglądowy ukazała i porównała szkolenie, wychowanie i warunki służby kobiet żołnierzy w obu wojnach światowych. W poszczególnych podrozdziałach porównane zostały zasady rekrutacji, typowego i specjalistycznego szkolenia wojskowego, kształtowanie postaw obywatelskich i patriotyzmu, jak też specyficzne warunki służby kobiet. To, co zasługuje na szczególne docenienie, to fakt, że A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk podjęła też próbę socjologicznej charakterystyki kobiet żołnierzy. Niestety uczyniła to w zbyt wąskim zakresie.

Ostatni, piąty, rozdział dotyczy sytuacji kobiet żołnierzy od momentu upadku powstania warszawskiego do zakończenia wojny. Omówiono też temat stosunku władz Polski Ludowej do kobiet zaangażowanych w konspirację i walkę zbrojną w strukturach ZWZ-AK. Zwieńczenie rozdziału stanowi próba oceny znaczenia udziału kobiet w zmaganiach wojennych lat 1914–1918 i 1939–1945 podjęta w kontekście postępującego w pierwszej połowie XX w. procesu partycypacji wojskowej Polek.

Recenzowaną publikację wzbogaca siedem załączników źródłowych zaczerpniętych w większości z londyńskiego Studium Polski Podziemnej oraz 27 fotografii pochodzących z zasobów Centralnego Archiwum Wojskowego, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Muzeum Powstania Warszawskiego i zbiorów prywatnych. Obie grupy załączników źródłowych pełnią ważką rolę dokumentacyjną, podnosząc i tak wysokie walory poznawcze monografii historycznej autorstwa dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk.

O wartości recenzowanej monografii przesądza bogata baza źródłowa wykorzystana przez autorkę, która sięgnęła po zasoby kilku placówek archiwalnych. Z Centralnego Archiwum Wojsko-

wego wykorzystana dokumentację współtworzącą zespół akt Ochotniczej Legii Kobiet oraz akta personalne ochotniczek. Z zasobów Archiwum Akt Nowych pozyskała dokumentację składającą się na zespół akt Związku Legionistek Polskich, zespół akt Armii Krajowej oraz Materiały Komisji Historii Kobiet w Walce o Niepodległość.

Z Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej pochodzą akta Armii Krajowej oraz teczki inwigilacji członkiń ZWZ-AK. Ze zbiorów Archiwum Fundacji Generala Elżbiety Zawackiej w Toruniu wykorzystane zostały Materiały Organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet, a z kolei z Urzędu do spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych akta personalne kombatantek. Za istotne uzupełnienie archiwalnej bazy źródłowej uznać należy zespół akt Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza, teczki relacji członkiń Wojskowej Służby Kobiet, a także opracowania literackie pozyskane z zasobów Studium Polski Podziemnej w Londynie.

W grupie źródeł wydanych drukiem autorka oprócz *Protokołów posiedzeń Komitetu do spraw Kraju* w opracowaniu Waldemara Grabowskiego³⁰ wykorzystana też wielotomowa edycja źródeł zatytułowana *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945* pod redakcją Haliny Czarnockiej³¹. Za istotne uzupełnienie tej grupy źródeł uznać należy dwie edycje dokumentów obrazujących aktywność kobiet w strukturach Kedywu w opracowaniu Hanny Rybickiej³², tj. *Oddział kobiecy warszawskiego Kedywu. Dokumenty z lat 1943–1945* oraz *Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1944*.

Ważną grupą źródeł wykorzystanych w monografii Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk są liczne tytuły prasowe, takie jak „Le-

---

³⁰ *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939–1941, oprac. i red. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 646.

³¹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, red. H. Czarnocka et al., Szczecin 1989, ss. 584; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 3: *Kwiecień 1943 – lipiec 1944*, red. H. Czarnocka et al., Szczecin 1989, ss. 627; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 5: *Październik 1944 – lipiec 1945*, red. H. Czarnocka et al., Szczecin 1989, ss. 534.

³² *Oddział kobiecy warszawskiego Kedywu: dokumenty z lat 1943–1945*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2002, ss. 121.

gunka” (numery z 1919 r.), „Pod Karabinem” (z 1920 r.), „Biuletyn Informacyjny” (z lat 1941–1943), „Insurekcja” (z lat 1941–1944), „Kobieta w Walce” (z lat 1943–1944), „Wiadomości Polskie” (z 1943), a także tytuły prasy codziennej z okresu dwudziestolecia międzywojennego.

Istotne znaczenie dla opracowywanego tematu miały wykorzystane przez autorkę materiały wspomnieniowo-pamiętnikarskie, które wyszły spod pióra kobiet żołnierzy. Dominują wśród nich te dotyczące wojny i okupacji lat 1939–1945, takie jak wspomnienia Danuty Kaczyńskiej³³ zatytułowane *Dziewczęta z „Parasola”* czy Anny Kłobukowskiej-Dyrlacz³⁴ pt. *Wspomnienia pielęgniarki wrzesnia 1939 r.* Do okresu Wielkiej Wojny i walk o niepodległość odnosi się w swoich relacjach *W przededniu Legii Ochotniczej* Aleksandra Zagórska³⁵.

Docenić należy również zakres wykorzystania przez autorkę literatury tematu. Dominują publikacje krajowe, ale jest też uwzględniony nurt polskiej historiografii emigracyjnej. Pośród kilkudziesięciu przywoływanych monografii książkowych i artykułów monograficznych są zarówno te najnowsze, jak też o dłuższej metryce, których wartość poznawcza wciąż jest wysoka.

Podsumowując to, co zostało stwierdzone powyżej, należy uznać, że książka Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk stanowi istotny wkład w rozwój polskiej historiografii, a szczególnie tej części, która dotyczy opisu aktywności Polek na niwie wojskowej w XX w. To lektura obowiązkowa dla wszystkich historyków podejmujących badania na temat udziału kobiet w walce o odzyskanie niepodległości w latach 1914–1918, jej utrwalenie w latach 1919–1920, a następnie jej umacnianie w dwudziestoleciu międzywojennym i finalnie w jej obronę w latach 1939–1945.

³³ D. Kaczyńska, *Dziewczęta z „Parasola”*, Warszawa 1993, ss. 381.

³⁴ A. Kłobukowska-Dyrlacz, *Wspomnienia pielęgniarki wrzesnia 1939 r.* [w:] *Wrzesień 1939: obrona przedmieścia Pragi: wspomnienia obrońców*, oprac. i red. E. Łaciok, Warszawa-Pruszków 1998/99, ss. 79.

³⁵ A. Zagórska, *W przededniu Legii Ochotniczej* [w:] *Służba ojczyźnie: wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, red. M. Rychterówna, A. Piłsudska [et al.], Warszawa 1929, ss. 426.

Bibliografia

- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, red. Halina Czarnocka et al., Szczecin: Wydawnictwo Errata, 1989.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 3: *Kwiecień 1943 – lipiec 1944*, red. Halina Czarnocka et al., Szczecin: Wydawnictwo Errata, 1989.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 5: *Październik 1944 – lipiec 1945*, red. Halina Czarnocka et al., Szczecin: Wydawnictwo Errata, 1989.
- Bukalska Patrycja, *Sierpniowe dziewczęta '44*, Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2013, ISBN 978-83-7436-327-3.
- Ceysinger Helena, *Ochotnicza Legia Kobiet. Szkic historyczny*, Lwów: nakł. red. Tygodnika „W Obronie Ojczyzny”, 1921.
- Cieślukowa Agnieszka, *Ochotnicza Legia Kobiet [w:] Służba Polek na frontach II wojny światowej: materiały sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniach 16–17 listopada 1996 roku*, cz. 2: *Referaty i komunikaty*, red. Elżbieta Zawacka, Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 1998.
- Cieślukowa Agnieszka, *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*, Warszawa: Bellona, 1998, ISBN 8311088780.
- Dufurat Joanna, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej: Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/19)*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002, ISBN 83-7322-324-X.
- Herbich Anna, *Dziewczyny z powstania*, seria: „Prawdziwe Historie”, Kraków: Znak Horyzont, 2014, ISBN 978-83-240-3009-5.
- Jurgała-Jureczka Joanna, *Zofia Kossak: opowieść biograficzna*, Warszawa: Dom Wydawniczy PWN, 2014, ISBN 978-83-7705-544-1.
- Kaczyńska Danuta, *Dziewczęta z „Parasola”*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wiesław R. Kufirski, 1993.
- Kłobukowska-Dyrlacz Anna, *Wspomnienia pielęgniarki września 1939 r. [w:] Wrzesień 1939: obrona przedmieścia Pragi: wspomnienia obrońców*, oprac. i red. Erwin Łaciok, Warszawa–Pruszków: Ulmak, cop. 1998/99.
- Kobiety w wojnach o niepodległość i granice 1918–1921*, red. Waldemar Rezman, Toruń: Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej, 2012, ISBN 978-83-88693-30-4.

- Kromp Dorota, *General Maria Wittek 1899–1997*, Toruń: Towarzystwo Esperanckie „FLAMO”, 2006, ISBN 83-919012-9-7.
- Kromp Dorota, Minczykowska Katarzyna, *General Maria Wittek 1899–1997. Naczelną komendantka Organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet i szef Wojskowej Służby Kobiet Komendy Głównej Służby Zwycięstwu Polski – Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej* [w:] *Wojenna służba Polek w II wojnie światowej*, red. Waldemar Rezmer, Toruń 2003.
- Lewandowska-Kąkol Agnieszka, *Dziewczyny od Andersa*, Warszawa: Zona Zero, 2016, ISBN 978-83-935847-3-4.
- Grochowska Maria, *Krystyna Kraheńska: „Obudźmy jej zamknięty śpiew”*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1996, ISBN 83-86678-36-4.
- Marcinkiewicz-Gołaś Anna, *Ochotnicza Legia Kobiet: 1918–1922*, Warszawa: PAT, 2006, ISBN 978-83-921881-4-8.
- Markert Anna Eliza, *Polsce wierna. Władysława Piechowska 1900–1987 – żołnierz i twórczyni kobiecych organizacji wojskowych*, Pruszków: Ajaks, 2003, ISBN 83-88773-48-8.
- Markert Anna Eliza, *Przysposobienie wojskowe kobiet (1922–1939): zarys historii, dokumenty i materiały*, Warszawa: Departament Wychowania i Promocji Obronności MON; Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 2002, ISBN 83-88773-18-6.
- Mieszkowska Anna, *Prawdziwa historia Ireny Sendlerowej*, Warszawa: Wydawnictwo Marginesy, 2014, ISBN 978-83-64700-12-5.
- Minczykowska Katarzyna, *Cichociemna general Elżbieta Zawacka „Zo”*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2014, ISBN 978-83-7399-620-5.
- Modelski Łukasz, *Dziewczyny wojenne*, seria: „Prawdziwe Historie”, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2011, ISBN 978-83-240-1814-7.
- Nowak Szymon, *Dziewczyny wyklęte*, Warszawa: Fronda PL, 2015, ISBN 978-83-64095-61-0.
- Nowakowska Anna, *Wanda Gertz: Opowieść o kobiecie żołnierzu*, Kraków: Wydawnictwo Avalon T. Jankowski, 2009, ISBN 978-83-60448-76-2.
- Oddział kobiecy warszawskiego Kedywu: dokumenty z lat 1943–1945*, oprac. Hanna Rybicka, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2002, ISBN 83-235-0067-3.
- Piwońska Halina, *Przysposobienie Wojskowe Kobiet – zadania i realizacja* [w:] *Z dziejów Przysposobienia Wojskowego Kobiet i Wojskowej Służby Kobiet*, red. Elżbieta Zawacka, Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 1999.

- Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939–1941, oprac. i red. Waldemar Grabowski, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2008, ISBN 978-83-7629-015-7.
- Sadurska Wanda, *Kobiety w łączności Komendy Głównej i Okręgu Warszawskiego ZWZ-AK*, Warszawa: Wydaw. Comandor, 2002, ISBN 83-88329-55-3.
- Wachowicz Barbara, *Bohaterki powstańczej Warszawy: my musimy być mocne i jasne*, Warszawa: Sport i Turystyka Muza SA, 2014, ISBN 978-83-7758-715-7.
- Weber Maria, *Agentka dwóch wojen: Władysława Macieszyna „Sława” 1887–1967*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2014, ISBN 978-83-7399-618-2.
- Weber Maria, *Emilia Malessa „Marcysia” 1909–1949 – wybawieniem jest śmierć*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2013, ISBN 978-83-7399-571-0.
- Zagórska Aleksandra, *W przededniu Legii Ochotniczej [w:] Służba ojczyźnie: wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, red. Marta Rychterówna, Aleksandra Piłsudska [et al.], Warszawa: Główna Księg. Wojskowa, 1929.
- Zarys historii wojennej O. L. K. (Ochotnicza Legia Kobiet)*, oprac. Wanda Kiedrzyńska, seria: „Zarys historii wojennej pułków polskich 1918–1920” – 2 Seria, Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1931.
- Zawacka Elżbieta, *Czekając na rozkaz. Pogotowie Społeczne Organizacji Przystosobienia Wojskowego Kobiet*, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992, ISBN 83-228-0171-8.
- Zawacka Elżbieta, *Szkice z dziejów Wojskowej Służby Kobiet*, Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 1992, ISBN 83-901006-0-6.